

ПАРТИЗАНСКО СПОМЕН-ГРОБЉЕ НА КРУШИКУ У ВАЉЕВУ

Ово гробље подигнуто је на брду Крушик, које је некад припадало насељеном месту Кличевац а сада се налази у северозападном делу Ваљева. Баш на том месту су Немци 27. новембра 1941. године стрељали 261 заробљеног припадника и сарадника народно-ослободилачког покрета. Још за време окупације родбина и пријатељи стрељаних на најпримитивнији начин обележили су место њихове погибије. По ослобођењу земље на том месту појединци су почели постављати дрвене пирамиде, надгробне крстове и друга обележја.

Годину дана касније место где су стрељани и сахрањени ови родољуби је ограђено, над њиховим гробницама постављене су месингане плоче на дрвеним подлогама. На тим плочама иеписана су имена и презимена стрељаних родољуба према немачким еписковима који су пронађени.¹

У намери да се трајније сачува успомена на тај злочин и стрељане родољубе, а да ово место постане и остане истинско извориште револуције — пришло се пројектовању и уређењу овог спомен-парка.

Поводом обележавања петнаестогодишњице масовног стрељања на Крушику, у присуству већег броја радних људи и грађана, родбине стрељаних и представника радних и друштвено-политичких организација, на Крушику је отворен Спомен-парк. За ту прилику уређене су само опомен-костурнице и постављене нове спомен-плоче са нешто измењеним именима и презименима стрељаних.² Пројекат за овај парк урађен је у атељеу „Генерални план“ у Београду, а његов аутор била је архитекта Вера Ђукић.

Мада је Спомен-парк био скромно уређен и опремљен, он је из дана у дан све више постајао стециште родољубивих снага и један од значајнијих симбола револуције, па се врло брзо указала потреба за његовом реконструкцијом и доградњом. Нови пројекат

1. Нешто касније те плоче су скинуте и сада се чувају у депоу Народног музеја у Ваљеву.

2. Углавном су изостављена она лица за која се у међувремену сазнало да нису стрељана на том месту.

за уређење овог спомен-комплекса урадио је Божидар Крковић, дипломирани инжењер архитектуре из Ваљева. Њему је поверен и надзор над извођењем грађевинских и других радова а те радове су, углавном, беплатно обавили радници грађевинских и комуналних организација из Ваљева. Купљен је само неопходан грађевински материјал.

Новосаграђено партизанско спомен-гробље урађено је у облику неправилног троугла. Захвата површину од два и по хектара. Око њега подигнута је жива ограда. Главни улаз налази се на завршетку Улице палих бораца. На самом улазу уређен је простор

Са једне номеморације на спомен-номплесу на Крушику

за полагање венаца, постављени су јарболи за заставе и плоча на којој пише: „Борцима револуције палим на тлу овог краја 1941—1945. . . Тек ће видици будућих дана моћи да омеђе смисао њихове смрти. . . 7. јула 1964. године“.

Унутрашњост Партизанског спомен-гробља на Крушику чини зелена травната површина, испресецана асфалтираним пешачким стазама и бројним спомен-плочама. Између њих на зеленом травнатим површинама налазе се разни засади: жалосних врба, туја, ружа и другог украсног шибља.

Поред раније подигнутих спомен-костурница, овде су пренети и сахрањени посмртни остаци бораца и других родољуба палих

у атару општине Ваљево. Тако су овде саграђене и обележене 64 појединачне и заједничке хумке, на чији¹² су надгробним плочама исписана имена 313 погинулих бораца. Међу њима су и народни хероји и други истакнути револуционари ваљевског краја погинули и ван његовог атара.

Тако преуређено и дограђено партизанско спомен-гробље отворено је за Дан устанка народа и народности Србије — 7. јула 1964. године. Свечаном отварању овог спомен-комплекса присуствовало је око 15 000 грађана Ваљева и њихових гостију, међу којима су били готово сви преживели борци овог краја и родбина прељаних. Говорио је Војин Лукић, тадашњи савезни секретар за унутрашње послове.

Најдража посета

Данашњи изглед, са незнатним изменама, Партизанско спомен-гробље на Крушику добило је тек 18. маја 1967. године. За ту прилику извршене су још неке измене у његовом изгледу. Пре свега преуређен је и дограђен његов централни простор, пренети су посмртни остаци још неких бораца и обрађено још неколико нових хумки. Изнад сваке хумке постављене су спомен-плоче са основним биографским подацима умрлих и погинулих бораца. На жалост још увек има надгробних плоча на којима пише: „Непознати борац“ или „Непознати борци“.

Осамнаестог маја 1967. године Ваљево је посетио Јосип Броз Тито, највећи син наших народа и народности. Он је најпре посетио највећи ваљевски радни колектив — Предузеће „Крушик“ и тамо имао сусрет и разговор са радницима. Из тог индустријско-гиганта Тито се довезао на брдо Крушик, где га је на улазу у ово спомен-гробље сачекао и поздравио Боривоје Јевтић, председник Општинског одбора СУБНОР-а Ваљево, у пратњи Илије Шолаје и Максима Ковачевића. Потом је друг Тито положио венац на плочу пред ватриштем у централном делу гробља, а када је отпевана химна, пришао је са упаљеном бакљом ватришту и зачалио вечни пламен, који непрестано гори. Хор ученика ваљевске гимназије отпевао је, затим, свечану песму Николе Херцигоње Југославију.

Након тога друг Тито је кренуо у разгледање овог монументалног спомен-комплекса и поздравио се са присутним члановима породица палих бораца. Тиме је завршена најдража посета овом изворишту револуције. При одласку са овог светилишта револуције Тита је иопратио хор песмом Друже Тито, ми ти се кунемо. . .

Свечано иопраћен са овог места, Тито је кренуо кроз непрекидни шпалир раздраганих грађана Ваљева према Споменику борцима Револуције, где су га поздравили народни херој Милосав Милосављевић и првоборци Живорад Жика Гајић и Радомир Рака Вићентијевић. Том приликом друг Тито је положио цвеће на плочу испред Споменика и похвално говорио о овом споменику, чији

је аутор загребачки вајар Војин Бакић. Потом му је Милосав Милосављевић предао макету тог споменика.

Пред великим бројем представника привредног и друштвено-политичког живота Ваљева и суседних општина у Дому ЈНА друг Тито је имао нови сусрет са својим ратним друговима. Након тога председник Скупштине општине Ваљево Љубиша Милошевић предао је другу Титу, као почаоном грађанину Ваљева, Златну плакету општине Ваљево. Примивши то признање, друг Тито се захва-

Председник Тито на Крушину

лио на почасту која му ее указује и укључио се у дуг и срдачан разговор, који је тим шоводом вођен. После завршених разговора Сретен Јанковић, секретар Општинског комитета Савеза комуниста Ваљево, поклатио је другу Титу макету рељефа ваљевског краја са обележеним путем којим је председник Тито септембра 1941. године дошао из окупираног Београда на ослобођену територију у село Робаје код бораца Ваљевског народноослободилачког партизанског одреда.

Садашњи изглед

У централном делу Партизанског спомен-гробља на Крушику за ову прилику дограђен је део са буктињом и вечним пламеном У средини. Аутор тог решења је Милица Богуновић, академски ва-

јар из Београда. Буктиња је од метала а простор око ње је обзидан тесаницима пешчара. Читав тај простор око буктиње обзидан је у виду троугла, у чијем је горњем углу комад пешчара на коме је словима изливеним од метала исписан елелећи текст:

Овај вечни пламен упалио је
Јосип Броз Тито 18. маја 1967. године.

Од тада овај вечни пламен непрекидно гори светлим и чистим пламеном, као што је био и чист живот бораца, чији су посмртни остаци сахрањени у овом гробљу.

На ширем подручју, по ивици травњака дуж главних асвалтних стаза у парку, постављене су плоче од већих комада пешчара на којима је уклесан текст обојен црном бојом са именима палих бораца. Имена бројна, светла и блиска. Све су то имена јунака усправљених у векове. Све те плоче имају у горњем левом углу линијом урезану звезду петокраку са -српом и чекићем. Димензије плоче су углавном 1,20 X 0,70 м и 0,70 X 0,40 м.

Са три приступне стране овом меморијалном парку постављени су споменици у знак сећања на родољубе које су фашистички окупатори и домаћи издајници стрељали на овом месту 27. новембра 1941. године. Споменик на главном улазу, који је већ описан, подигнут је касније па је и модерније решен, док су друга два споменика у осталим угловима парка подигнути знатно раније. Зидани су од камена и бетона. Имају уграђену плочу од белог мермера на самим споменицима, димензије 1 X 20 X 0,30 м. На њој је уклесан следећи текст, такође обојен црно:

„На овом месту су 27. XI 1941. године немачки окупатори заједно са издајничким четничким бандама стрељали 121 партизана.“

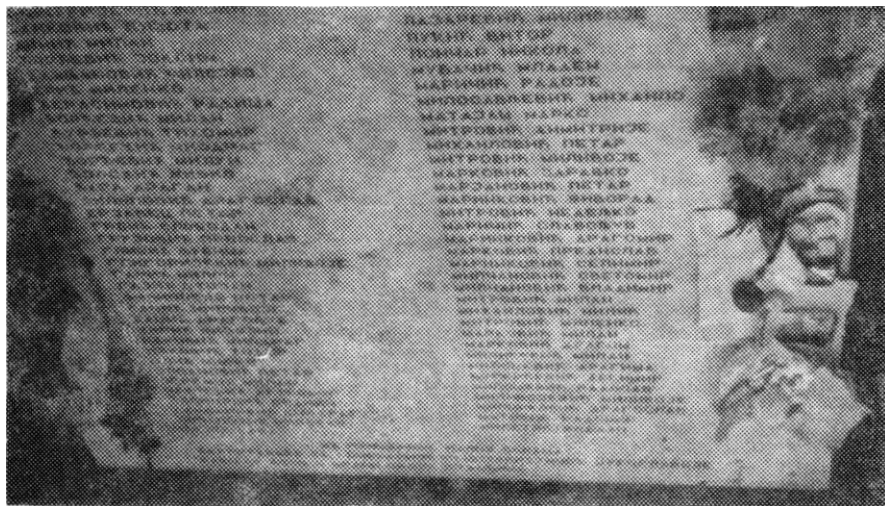
На споменику подигнутом на другој страни овог парка стоји иста таква спомен-плоча, на којој је иописан исти текст, али и податак да је ту стрељано још 140 партизана.

Испод ових спомен-пирамида налазе се опоменици од белог мермера у облику саркофага, на чијим су горњим странама исписана имена и презимена стрељаних родољуба. У врху је мермерна звезда петокрака, а испод ње уклесан је следећи стих песника и револуционара Јована Поповића:

„Ми смо пали за оно што сте ви за увек стекли,
да буктињу проноси свака нова смена.
Ми не ћутимо ни сад, ми смо своју реч рекли,
рекли за сва времена. . .“

Цео овај меморијални простор представља једну по много чему занимљиву целину. У средишњем делу изнад ватришта на гранитним плочама урезана су имена палих народних хероја овога краја. Ту су: Жикица Јовановић Шпанац, јунак устаничке пушке;

Драгојло Дудић, сељак и књижевник, комуниста од 1920. године и први председник Главног народноослободилачког одбора Србије из новембра 1941. године; његов син и прослављени партизански командант Милош Миша Дудић; металски радник Стјепан Стеван Филиповић, чије су фотографије и речи под вешалима обишле цео свет. Непосредно до њега је Живан Ђурђевић, земљорадник из Балиновића, човек који није проговорио ни када су га четници живог пекли и професорка и секретар Окружног комитета КПЈ за Ваљево Милица Павловић Дара, коју су четници заклали непосредно пред ослобођење ових крајева у Лелићу, селу изнад Ваљева. Наравно, није заборављен ни први командант Ваљевског НОП одреда и народни херој Здравко Јовановић, који је погинуо у Словенији, па ни млади фотографски радник и предратни скојевац Сава Вујановић Жућа, који је смрт нашао у таласима набујале Дрине. Од пре неколико година ту је и спомен-плоча која подсећа да је у Бачевцима, у борбама за ослобођење Ваљева, пао храбри бомбаш и митраљезац Богдан Болта, који је посмртно проглашен за народног хероја Југославије. Ту у реду са народним херојима је и др Милош Миша Пантић, стари комуниста, један од моторних снага револуционарног радничког покрета у ваљевском крају између

Записи на мермерним плочама на Крушину

два светока рата и један од организатора оружаног устанка, који је пао крај реке Лима приликом пребацивања главнине партизанских снага из западне Србије у Босну, фебруара 1942. године.³

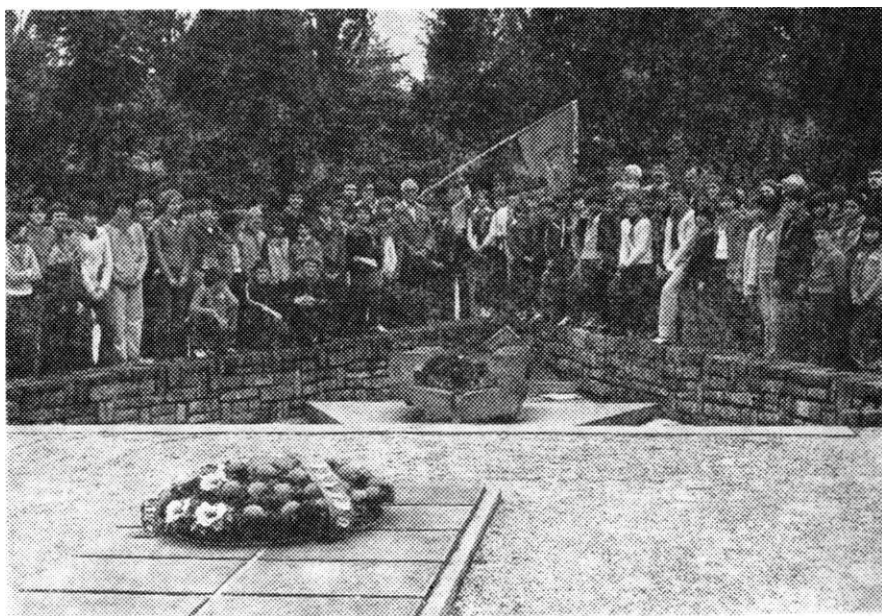
У склопу Партизанског спомен-гробља на Крушику налази се и споменик подигнут на месту где су Немци 18. септембра 1943. године стрељали 18 талаца из ваљевског краја.

3. Није проглашен за народног хероја Југославије.

Читав овај спомен-комплекс, иако већ годинама одолева налету кише и љује, још увек је у веома добром стању. Истина, повремено на спомен-обележјима, асвалтним стазама и стаблима дрвећа јављају се мања оштећења али се она врло брзо санирају. Та оштећења најчешће се јављају на спомен-обележјима која су раније и примитивније грађена. Но захваљујући сталној бризи надлежних служби, али и свих радних људи и грађана, цео овај комплекс задржао је репрезентативни изглед.

Извориште нових надахнућа

У знак сећања на ово масовно стрељање 27. новембра 1941. године родбина стрељаних, грађани и омладина Ваљева окупљају се сваке године на тај дан на комеморативној свечаности и одају почаст стрељаним. Долазе родитељи, браћа, сестре, супруге, уну-

Са једне свечаности на Крушику

чад и друга родбина. Редовно долазе и они који су преживели овај пакао да оживе успомене на оне мучне дане и на оне који заувек остадоше на овом пропланку да дежурају над Ваљевом, дајући своје младе животе за слободу, независност и даљи просперитет своје домовине и њеног народа.

Прва комеморативна свечаност званично је организована још 27. новембра 1946. године, значи пет година након стрељања ових родољуба. Тој свечаности присуствовало је око осам хиљада људи.

а Ваљево је тада имало једва нешто више од десет хиљада душа. Тим поводом непознати репортер у ваљевском листу Напред⁴ у тексту под насловом „Осам хиљада Ваљеваца поклонило се сенима 269 родољуба стрељаним од окупатора“ и наднасловом „Једна тужна и величанствена свечаност“ између осталог пише: „Никада улицама Ваљева није прошло толико туге и поноса као на помену 27. новембра. . . Цео Војно-технички завод, а затим школе, грађанство, деца — све што је родољубиво, што воли слободу, што има срце човека, слило се у поворку. Траке и венци, рука за руком топло, човек за човеком горд и сви осећају исто: захвалност палим, стрељаним борцима од фашистичког окупатора. . .“

Ову комеморативну свечаност сваке године организовао је Општински одбор Савеза удружења бораца народноослободилачког рата Ваљева, а њени непосредни извршиоци и домаћини били су Месна заједница „Крушик“⁵ и Основна школа „Андра Савчић“ у Ваљеву. Годинама програм те свечаности састојао се од полагања венаца и цвећа, говора неког од истакнутијих бораца народноослободилачког рата или друштвено-политичких радника из Ваљева и пригодног културно-уметничког програма, у којем су углавном учествовали чланови аматерских културно-уметничких друштава, припадници ЈНА те ученици основних и средњих школа из Ваљева. Већи-на говорника је своје излагање започињала евоцирањем успомена на овај немио догађај и збивања из народноослободилачке борбе а потом говорила о тековинама наше социјалистичке револуције и изградње да би га завршила освртом на актуелну привредну и политичко-безбедносну ситуацију и задатке у вези с тим.

Да би се избегла извесна стереотипност а на ове свечаности привукао што већи број омладине, радника и грађана, на које и даље треба преносити борбене и револуционарне традиције, на састанку представника општинских конференција ССРН и општинских одбора СУБНОР-а Ваљева, Титовог Ужица, Чачка, Горњег Милановца, Љига и Мионице од 27. новембра 1982. године разговарало се о даљој активности на обележавању 27. новембра. Том приликом предложено је да програм за овај комеморативни скуп сваке године припремају организације из друге општине са чије је територије овде стрељан већи број бораца. На састанку одржаном средином 1983. године тај предлог је једногласно прихваћен, па је и утврђен редослед давања програма по годинама. Тада је покренута и иницијатива за писање ове књиге па је и образован њен Редакциони одбор. Те године програм је припремила и извела општина Чачак. Следеће године то је учинила општина Титово Ужице а 1985. општина Горњи Милановац. У години када је обе-

4. Од 29. новембра 1946. године.

5. На чијој се територији налази ово Партизанско спомен-гробље.

лежено 45 година од тог немилог догађаја програм је припремила и извела општина Ваљево.

Поред традиционалних комеморативних свечаности посвећених масовном стрељању, у Партизанском опомен-гробљу на Крушику одржавају се и многе друге акције и манифестације, које преvasходно имају за циљ неговање борбених и револуционарних традиција. Између осталих, овде се сваке године одржавају комеморативне свечаности — 4. маја, посвећене годишњицама смрти Јосипа Броза Тита, председника Социјалистичке Федеративне Републике Југославије, председника Савеза комуниста Југославије, врховног команданта наших оружаних снага. Овде повремено при-

Родбина стрељаних сване године се онупља на Крушику

падници Југословенске народне армије полажу своју свечану обавезу; пионири изговарају своју пионирску заклетву, а врши се и пријем пионира у Савез социјалистичке омладине Југославије и масовнији пријем младих у Савез комуниста Југославије. На овом изворишту револуције често се проглашавају победници у разним такмичарским дисциплинама и најбољим појединцима и екипама УРУ¹УЈУ награде и друга признања. Уз то свака већа и организована туристичка група која посети Ваљево и његову околину редовно сврати да погледа и ово стратиште. Отуда се за ово спомен-гробље све чешће чује да је постало истинско извориште за нова револуционарна надахнућа.

Остала обележја

Партизанско опомен-гробље на Крушику и комеморативне свечаности које се одржавају у њему нису и једини облици очувања упомена на овај трагичан догађај и његове жртве. Њему су посвећене књиге: Васе Казимировића **Продаја родољуба**, Милоша Браловића **Рањено срце** и Мирка Бојанића **Сонети за непознате**. Поред њих, још бар десетак других књига, попут **Ваљево град устаника**, **Стазама пролетерским**, **Усправљени у векове** и других, фрагментарно обрађују овај догађај или његове актере. Уз то мноштво је текстова и фотографија посвећених овом догађају, који су објављени по разним листовима, чаописима или на програмима телевизијских и радио-станица. У јулу 1961. године овде је снимљен и документарни филм под називом **Догађаји из нашег краја** у којем се говори и о овом масовном стрељању родољуба на Крушику 27. новембра 1941. године.

У близини овог трагичног места све до коначног ослобођења Ваљева, септембра 1944. године, биле су касарне Петог пешадијског пука „Краљ Милан“⁶. Са ослобођењем ових крајева нестала је и она — симбол једног времена и једног друштва. На простору некадашње касарне и касарног круга сада се налази нови споменик — типичан узорак послератне стамбене изградње у нас — Стамбено насеље „Пети пук“. Изграђени стамбени блокови одражавају побуде у остварењу идеала оних који леже у његовој непосредној близини и многих других палих широм земље, али и сиромаштво ратом опуштене домовине. У међувремену око тог стамбеног насеља подигнуте су нове индивидуалне стамбене зграде.

На простору где се некада неговао „дрил“ бивше југословенске војске, где су 27. новембра 1941. године одјекивали стравични пуцњи из немачких митраљеза, данас се одвија нови живот, смех и радост генерација које су се родиле у послератној Титовој Југославији, деце којој бисмо желели да обезбедимо вечити мир и благостање, да никада не доживе и осете страхоте рата, разарања и зверског мучења.

Непосредно у близини Партизанског спомен-гробља на Крушику 1979. године завршена је изградња још једног стамбеног насеља, које је у знак сећања на овај догађај добило име Насеље „27. новембар“. А улица која из града, од моста на речици Љубостињи, води до уласка у Партизанско спомен-гробље на Крушику зове се Улица палих бораца, у знак сећања на колону стрељаних родољуба који су њом прошли до своје вечне куће. Уз само Партизанско опомен-гробље налази се новосаграђени Спортско-рекреациони центар а испред њега и поред Стамбеног насеља „27. но-

6. Отуда се често у народу тај простор назива Пети пук и каже Гробље на Петом пуку.

вембар" војни полигон и Фабрика цигле и других опека „25. мај", која послује у саставу Радне организације „Комграл" из Београда.

У знак сећања на брдо Крушик и стравични догађај који се 27. новембра 1941. године збио на њему и највећи ваљевски радни колектив — Металопрађивачка сложена оршанизација удруженог рада са близу девет хиљада запоелених радника добила је име „Крушик". Тим именом се поносе и становници једне месне заједнице, чланови Аеро-клуба и још неких спортских и друштвених организација.